

ГРЕКИ НАДАЗОВ'Я: СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА 1920-х РОКІВ)

Автор робить спробу розглянути специфічні способи поведінки і рішень, властиві грекам Надазов'я у другій половині 1920-х років. Зміни у структурі ментальності, які відбулися в умовах кардинальних політичних, соціокультурних та економічних перетворень, є одним з істотних внутрішніх чинників розвитку стратегії виживання цієї етносоціальної групи.

Ключові слова: греки Надазов'я, стратегія виживання, ментальність, історична пам'ять, влада, духовно-культурні практики.

Серед зовнішніх факторів, що визначали соціально-економічні та культурні виміри етнічного буття греків Надазов'я у другій половині 1920-х років, вирішальною була реалізація в Україні економічної та національно-культурної політики Кремля (неп і «коренізації»)¹. Надазовські греки, будучи переважно селянами², вивір кардинальних політичних, соціокультурних та економічних перетворень, впроваджуваних більшовицькою владою, виявилися вкинуті у стан кризи. Віч-на-віч з неминучою загрозою розладу всієї їхньої історично усталеної системи життя і діяльності вони були змушені розвивати особливі, нові для них, напрямки дій, котрі у даних обставинах можна визначити як стратегії виживання³.

Одним із ключових внутрішніх чинників формування стратегії виживання в екстремальних умовах греків Надазов'я була їхня етнічна ментальність. Формування ментальності як сукупності світоглядних уявлень народу, способу і характеру мислення, а також готовностей, установок і схильностей сприймати світ, відчувати і діяти відбувається залежно від традицій, «культури, соціальних структур і всього життєвого середовища людини»⁴. Водночас, породжуючи ці останні, ментальність є у свою чергу генеруючою свідомістю, джерелом культурно-історичної динаміки⁵. Етнічна свідомість грецького селянства як складний історично сформований комплекс ключових ідей та уявлень послужила базою традиційних способів поведінки спільноти, що утворилися задовго до глобальних соціальних трансформацій, впроваджуваних більшовиками. Доцільно розглянути ключові елементи стратегії виживання грецької селянської громади Надазов'я в один з поворотних періодів її життя, виділяючи характерні впливи традиційної системи етнічної ментальності спільноти.

Сприйняття влади у свідомості греків як основа стратегії виживання. У житті грецьких селян, враховуючи факт їхнього кількасотлітнього проживання в іноетнічному оточенні, традиційно важливими були відносини з владними структурами. Специфіка цього аспекту буття етнічної громади визначалася

розвитком інститутів етноконфесійного (у Кримському ханаті), а згодом територіально-етнічного (в Російській імперії) самоврядування. Рефлексією цих обставин було формування досить своєрідного сприйняття спільнотою влади.

Так, перебуваючи у складі населення ханату, громада цілковито підкорялася владі свого духовного голови — митрополита Готфії і Кафи, повноваження якого визначалися султанським фірманом. Уся повнота адміністративної, духовної та судової влади над християнською паствою фактично зосереджувалася у руках її вищого очільника. Грецький митрополит мав право розглядати господарські й цивільні спори громади, а також вирішувати певні кримінальні справи. Після переселення греків російським урядом з Криму до Надазов'я (1778 р.) у принципах урядування етнічної громади відбулися зміни. За низкою російських законодавчих актів, практично вся місцева влада була надана грецькому громадському самоврядуванню, що її уособлював Маріупольський грецький суд. З кінця XVIII ст. до останньої третини XIX ст. цей орган територіально-етнічної автономії регулював правові відносини всередині громади, виконуючи адміністративні, судові та поліцейські функції⁶. Діяльність Маріупольського грецького суду, спрямована на захист економічних інтересів і дієву допомогу у вирішенні та залагодженні постанів перед греками труднощів, була одним з провідних чинників розгортання господарської і торговельної діяльності грецької людності Надазов'я. Крім того, достатньо довгий час ефективною була взаємодія, іноді суперницька, територіально-етнічного органу автономії греків зі складною і заплутаною бюрократичною системою російських владних органів на місцях⁷.

Внаслідок такого багатого історичного досвіду самоврядування ментальності грецьких селян була властива своєрідна система ставлення до влади різних рівнів. Характер рецепції греками центральної влади у цілому був досить позитивний. На цей факт неабияк вплинули образи історичної пам'яті колишніх кримських греків, у яких серед традиційних уявлень про Російську імперію як одновірну державу-покровительку закарбувався і позитивний погляд на царицю Катерину II як «визволительку від татарських утисків».

Досить виразний відбиток цього образу спостерігається у румейському фольклорі, наприклад у пісні про події у Криму 1770-х рр. та переселення греків:

*«Року тисяча сімсот
сімдесят другого
прибув лист від цариці
нам вийти з Татарії
Хапайте зброю, хлопці,
беріть шаблі міцнії...
Воюйте молодці
із серцем найцирішим,
від мук визволяйтеся
з Татарії скоріше»⁸.*

При чому позитивно забарвлене сприйняття греками кримських епізодів російсько-османської війни 1768–1774 рр. як «царициного визволення» аж ніяк

не затьмарювалося незабутніми реаліями кровопролиття, вчиненого російською армією в Криму:

*«Прибув руський генерал,
його армія велика.
Ой, обхопили весь Крим
ножі лячно-дикі...
Воювали, шматували,
кров озерами стала...»⁹.*

Деталі безжального вторгнення російського війська до Криму акцентуються в іншому варіанті пісні (с. Македонія):

*«Прийшов руський генерал,
захопив увесь Крим
із великим військом,
з гострими ножами.
Кулі як град,
бомби наче хмари,
ані неба від диму,
ані землі від крові»¹⁰.*

Та дарма, згадка про криваві події загарбницької війни, яку вела Російська імперія, у свідомості греків була лише аргументом на користь традиційно упереджених поглядів на роль російського уряду в їхній етнічній історії як винятково визвольну.

Навіть скасування царатом у 70-х роках XIX ст. Маріупольського грецького суду і остаточна втрата надазовськими греками усіх колишніх етнічних привілеїв не вплинули істотно на їхнє сприйняття центральної влади. У цей критичний момент своєї етнічної історії греки зберегли високий рівень довіри до центральної влади. Тогочасна їхня фольклорна творчість прямо свідчить про це: у румейській пісні «Перша некрутчина», складеній 1874 р., центральна влада уособлена фігурою царя, до якого спрямовані сподівання спільноти.

*«Оплакуючи синів,
кожний серце труїв...
Як дійти, щоб чув нас цар,
розпитати про той дар,
що Катерина надала...
Зависоко є до Бога,
до царя нема змоги»¹¹.*

Утім один з варіантів тієї ж пісні, записаний в с. Македонія, відбиває вже інший нюанс ставлення греків, близький до зневір'я:

*«П'ятнадцятого березня
від царя прибув лист.*

*Ми сподівались не на це,
ми сподівались на добре»¹².*

Однак значно більш критичним виявляється сприйняття греками властей нижчої ланки, особливо місцевих:

*«Ой це було лихо!
Поліція нас закликала,
писареві не було діла до нас,
міністр нас направив,
Агатос поставив нас у шерэг,
Гадзанус утопив...
Коли до міста нас забрали,
ми стали нижчі росіян...»¹³.*

У піснених ампліфікаціях, що падають, ніби удари долі, увиразнюється характер широкого резонансу цієї події серед грецької спільноти. Значущою є її реакція на позбавлення привілеїв як на етнічне приниження. У глибинах історичної пам'яті греків правове зрівнювання залишилося як вияв зловживання влади, нав'язування нею “безправного” становища.

Своє негативне сприйняття місцевих російських властей грецькі селяни частково пояснювали індивідуальним, а часом несправедливим, ставленням властей до себе:

*«Руські кличуть нам: “салдат”.
Прикре слово їм пробач.
Хоч і плакали б ревно,
туга в серці даремна.
Тут не пожалкують нас...»¹⁴.*

Але виток критичного ставлення до місцевої влади були вкорінені значно глибше, аніж це виявили події останньої третини XIX ст. Недовіра греків, а згодом невдоволення діями місцевих російських властей простежується практично від початку поселення у Надазов'ї — у численних проханнях та апеляціях греків до найвищих російських владних інституцій; зрештою — у пошуку могутнього покровителя, здатного лобювати їхні етнічні інтереси при дворі, котрим у свій час став для них міністр закордонних справ І. Каподистрія (1816–1822)¹⁵.

Таким чином у ментальності грецьких селян поступово окреслювалася така специфічна риса, як усвідомлення своєї особливої вразливості у відносинах з владними структурами в іноетнічному оточенні, постійного потерпання від несправедливого кривдження. У фольклорній традиції та поетичній творчості перших народних поетів на середину XIX ст. сформувався досить популярний образ безневинної жертви (народна пісня «Про загин Тіракоса» та «Пісня про Йоркаса» Є. Хараман). У них відбито узагальнений образ грека-селянина, несправедливо скривдженого місцевою владою. Так, у творі Є. Хараман подано

реальний випадок безпідставного переслідування поліцією та російськими карними органами трьох селян с. Сартана Йоркаса Дранга, Андреаса Малай та Стифанса Чіркез (близько 1960–1865 р.) як типово-узагальнений:

*«На берегах Муюша / їх догнали поняті,
наздогнали, обшукали, / не знайшли нічого,
записали імена, / до розправи потягли,
а з розправи у в'язницю, —
рік їх мордували...»¹⁶.*

Опис безглуздих катувань ув'язненого героя голодом і спрагою:

*«Хліб давали на фунти, / виміряли воду...
По двору як водили, / сім душ на ланцюгу,
на калюжу натрапляв, / салдат тягнув за ланцюг,
як я схилився пити...
Я не визволюсь відсіль...», —*

підсилює ідею вразливості і беспорядності в'язня перед несправедливим кривдженням з боку тюремної адміністрації.

Таким чином, серед ментальних домінант, що визначали традиційні стратегії поведінки греків-селян, було дихотомічне сприйняття влади. Воно базувалося на позитивному ставленні до центральної влади і критичному — до місцевої. Спостерігаючи дискримінаційне ставлення до себе місцевих чиновників та поліції, селяни покладали свої надії на центральну владу, наділяли її бажаними якостями. Це мало вияв у скаргах, які подавалися до вищих органів влади спершу через посередництво Грецького суду¹⁷, а після його скасування, вже значно менш активно, — через представництво у земських органах.

Отже ідея справедливості верховної влади і водночас збереження пам'яті про досвід власного територіального (окружного) етнічного самоврядування, Маріупольський грецький суд, як знаряддя захисту своїх інтересів від свавілля російських властей були характерні для греків задовго до глобальних соціальних трансформацій, насаджуваних більшовицькою владою. І на перших порах обидві застанови ще зберігалися у свідомості греків і в нових умовах.

У 1920-х роках намагання більшовицького уряду підвищити продуктивність сільського господарства та, за умов переходу до непу, забезпечити стабільність індивідуального землекористування відповідали у цілому прагненням грецького селянства. Однак запровадження у 1926 р. побудованого за прибутковим принципом єдиного сільськогосподарського податку, що посилив прогресію оподаткування, створило перед грецькими селянськими громадами Надазов'я нові виклики.

Впроваджена форма аграрного оподаткування скасовувала колишнє обкладання земельних одиниць (десятин), натомість встановлюючи своїм об'єктом прибуток селянського господарства від різних джерел, виражений у грошовій формі. Для основних галузей сільського господарства — рільництва і розве-

дення великої рогатої худоби — визначалися тверді норми прибутковості, для інших, другорядних, — орієнтовні. Виведена від цих джерел загальна сума доходу господарства підлягала обкладанню, що призводило до збільшення прогресивності в оподаткуванні господарств різної економічної потужності¹⁸. Малозабезпечені господарства (таких у греків налічувалося близько 26,7%¹⁹) повністю звільнялися від аграрного податку. Увесь тягар оподаткування лягав на середні (65%) та заможні (8,3%) господарства, прибутки яких становили акумулятивні джерела для розвитку землеробства й не спрямовувалися цілком на споживання. Нова форма оподаткування, залежного від прибутковості господарства, була спрямована на придушення великих індивідуальних господарств та стимулювання розвитку колективних.

За тогочасною економічно-статистичною аналітикою, податкові витрати селян разом із страховими внесками пересічно по Україні становили 6,6% їхнього бюджету. Але серед інших неодмінних видатків були також: наймання робочої сили (7%), сплата боргів за кредитами (6%) та інші грошові видатки неземлеробського походження (17,4%), — тобто разом селянське господарство витрачало близько 37% умовно-чистого прибутку²⁰.

Грецькі селяни, вже на початку осені 1926 р. відчувши згубність наслідків податкових нововведень для своїх господарств, одними з перших у Надазов'ї заявили владі про незгоду сплачувати податок. Так, у с. Мангуш селяни категорично відмовилися від сплати податку, висунувши вимогу його зниження. Не сподіваючись на захист своїх інтересів місцевими органами влади, вони звернулися безпосередньо до Маріупольського окружного виконавчого комітету. Своє незадоволення податком вони обґрунтовували тим, що при обчисленні його розмірів не був урахований тогорічний недорід. Коли Маріупольський окружком пообіцяв знизити податок на 40%, невдоволення греків ущухло²¹.

Однак уже за місяць їхні протестні настрої відновилися, піднявши на протистояння з владою дванадцять населених пунктів Старо-Каранського району. Цього разу селяни виявили досить високий рівень самоорганізації: за допомогою широкої агітації проти податку²² їм вдалося скликати, в обхід своїх сільрад, збори представників дванадцяти сіл і хуторів. На цих зборах були присутні близько 50 уповноважених від громад, переважно із заможних селян, які ухвалили колективно клопотатися «перед вищими властями» про зниження сільгосподатку²³. Як видно з цих фактів, грецькі селяни на той час послідовно демонстрували досить високу довіру до радянської влади вищої ланки, зокрема центральної, обираючи відповідну стратегію громадської консолідації для цілеспрямованого впливу на неї.

Водночас ставлення до місцевої адміністрації визначало зовсім інші параметри поведінки греків. Зокрема, кардинально протилежна тактика була застосована грецькими селянами у відносинах з адміністративними органами нижньої ланки — сільрадами, районними виконавчими комітетами, районними земельними судовими комісіями тощо. Так, мірошник зі Старо-Каранського району, будучи зацікавленим у зниженні особисто для себе розміру єдиного сільгосподатку, запропонував голові та секретареві сільради чималий хабар. Досить

значна на той час сума (100 руб.) мала перейти до рук радянських службовців за сприяння справі: у їхній компетенції було зменшити у податковій документації показники врожайності²⁴.

У тих непоодиноких випадках, коли грекам доводилося потерпати внаслідок несправедливих адміністративних рішень місцевих властей щодо себе, вони користувалися правом оскаржити ці ухвали перед вищими органами влади. Особливо вразливими перед свавіллям місцевих чиновників була категорія малозаможних селян та (або) недавніх переселенців з інших сіл: зазвичай землі їм виділяли в останню чергу, незручні для обробітку або розташовані далеко від місця мешкання (явище так званого далекоземелля). Часто саме право їхнє на землекористування ставилося під сумнів. Отже для цих селян єдиним виходом залишалось звернення до вищих керівних установ. Іноді ці апеляції мали успішні наслідки.

Так, 1927 р. Маріупольська окружна земельна комісія відновила права на землекористування родини Байцових²⁵. Брати-селяни Старо-Каранського району, яким спочатку було виділено два земельні наділи у різних земельних громадах, через деякий час були змушені відстоювати свої права на їх використання, оскільки Старо-Каранський районний виконавчий комітет намагався відчужити одну з цих ділянок. Незважаючи на те, що розмір наділу одного з братів (10 дес.) не перевищував встановленої норми, районна земельна судова комісія, ігноруючи закон, ухвалила рішення про відібрання цієї землі. Звернення братів до окружних органів судової влади допомогло відновити їхнє право.

Подібним чином успішною стратегією виявилася довіра до влади і в іншому характерному випадку, що стався у с. Македонівка. Безземельна селянка Катерина Гаджі мешкала у селі трохи не десять років (з 1918 р.), весь час наймалася поденщицею. Не будучи у змозі прогодувати трьох членів своєї родини за рахунок «клаптя городу» та мізерної платні за поденну роботу, К. Гаджі почала клопотатися про виділення їй земельного наділу. Місцеві земельні органи довго зволікали з рішенням, нарешті задовольнили клопотання селянки, виділивши їй землю в с. Сартана. «Бачите, ...ми помилилися та забули включити вас до списків, а коли схопилися, було вже пізно. От й відвели вам клапоть землі в групі Клименка в Сартанській земгромаді»²⁶, — пояснили К. Гаджі македонівські чиновники. Таке рішення було рівносильне відмові, оскільки вони достеменно знали, що самотня багатодітна матір буде неспроможна о гарячій для селян порі щодня долати кілька верст до Сартани, а звідти — до ділянок зазначеної групи, щоби самотужки обробляти кілька десятин землі. Звернення К. Гаджі до Новоселівської районної земельної судової комісії не мало інших наслідків, окрім бюрократичної тяганини. Лише апеляція селянки до окружної судової установи в Маріуполі допомогла зрушити справу і вирішити спір на її користь²⁷.

Грецьким селянам доводилося шляхом звернень до окружного керівництва протистояти й іншим проявам зловживань місцевої влади щодо своїх прав, що час від часу виникали через маніпулювання з різницею у нормах наділів при різних формах землекористування. Так, крім общинного, у деяких грецьких

селах Надазов'я застосовувалося так зване дільничне землекористування²⁸. У с. Ялта це стало приводом перекручень місцевою владою нормування земельних наділів окремих селян, досить серйозних за наслідками. Так, родина Г. Христофорова, яка користувалася земельною ділянкою площею 25 десятин, втратила 1927 р. три з них через незаконні рішення Ялтинської сільської ради та Мангуської районної земельної судової комісії²⁹. Ці останні базувалися на неправомірному застосуванні місцевими чиновниками так званих «їдоцьких» норм до дільничої форми землекористування. Г. Христофорову довелося оскаржувати безпідставне рішення районної судової комісії у вищій інстанції. Маріупольський земельний суд, куди селянин подав позов проти районної влади, виправдав його сподівання на встановлення справедливості.

Однак надалі очевидним фактором впливу ментальних трансформацій греків на зміну їхньої стратегії виживання можна вважати поступове зниження довіри селян до влади аж до остаточної втрати. Показником цього процесу було, серед іншого, різке скорочення вже на 1929 р. кількості їхніх звернень до Маріупольської окружної судової комісії. Причому відбулося це водночас із запровадженням принципів коренізації до нижніх ланок судової влади — саме того року Маріупольський окружний виконавчий комітет відкрив у с. Сартана так звану національну грецьку камеру народного суду³⁰. Втративши довіру до влади, грекам залишалося практикувати стару й перевірену стратегію кругової поруки. Хоча і її було певним чином пристосовано до нових соціокультурних умов, що виникли у грецькій селянській общині.

Прагнення зробити службову кар'єру. Таким інноваційним проявом стали раніше не характерні для грецького селянства тенденції, котрі також можна розглядати як провідні чинники стратегії виживання. Йдеться, зокрема, про прагнення селян зробити службову кар'єру. В умовах обмеження своїх громадянських прав частина греків досить швидко почали проникати до адміністративних радянських органів, обіймаючи у них «відповідальні» посади. У другій половині 1920-х рр. адміністративно-господарський апарат грецьких національних районів включав у себе значну кількість вихідців із заможних селян (середняків і куркулів). Найчастіше посади голів, бухгалтерів та секретарів сільрад, господарств колективної власності, споживчих кооперативних спілок тощо обіймали ті, хто розумів свою вразливість у нових політичних обставинах. Піддаючись ризику найбільших обмежень щодо своїх можливостей, селяни-греки використовували таку практику як шанс утримати (відновити/отримати) свій звичний (або новий) соціальний статус.

Так, упродовж певного періоду в лавах освітніх установ Старо-Каранського району на Маріупольщині перебував колишній командир полку армії Н. Махна³¹. 1926 р. він обіймав посаду завідувача школою у с. Стара Гнатівка, приховуючи від агентури НКВС факти свого минулого, зокрема, участь у розстрілах односельців.

Повноваження адміністративних посад іноді стимулювали властиві грекам підприємливість та вузько спрямований практицизм. Приміром, коли заможний селянин Хараджа став одним з членів правління споживчого товариства села

Каракуба, а такий собі місцевий спритник Бурибаш — закупником у тій же організації, природна їхня кмітливність призвела до зловживань. Використовуючи потенціал можливостей, що їх відкривала його посада, перший поквапився набути такої бажаної ознаки статусності, як кінний виїзд з бричкою, та навіть розгорнув у Каракубі будівництво приватної фабрики³². Його товариш Бурибаш на присвоєні кооперативні кошти придбав за кілька тисяч собі будинок, обладнавши й оздобивши його «ще тисячі на півтори». Такий спосіб поведінки забезпечував грецьким селянам не лише збереження звичного соціального і матеріального становища, але й стрімке його підвищення.

Кругова порука, клановість, патронаж і привласнення. Та більшість греків, зробивши кар'єру, прагнули сполучати використання отриманих повноважень з узвичаєною в громаді практикою кругової поруки. Таким чином діяв, до прикладу, землемір з Маріупольського окружного земельного відділу, який систематично допомагав заможним селянам складати фіктивні роздільні акти на користування земельними наділами. Суть нескладного землемірового шахрайства полягала у тому, що на членів однієї родини оформлялися кілька окремих земельних актів, і таким чином вдавалося обійти обмеження, встановлені радянськими нормами користування на сім'ю: «Двір може складатися і з одної нежонатої особи...»³³. Показово, що подібні махінації уможливлювалися через наявність кругової поруки та негласну підтримку їх у сільрадах. Серед чиновників сільських і районних земельних відділів Маріупольської округи потурання різним зловживанням на користь інтересів окремих господарств у другій половині 1920-х рр. стало досить поширеним явищем. Їхня поблажливість маскувалася під звичайне недбалство та «неуважність» представників радянських установ: «В райземвідділі не звертають уваги на прізвища, аби акт був...». У тих випадках, коли зловживання якимсь чином виявлялися, сільські ради мусили ухвалювати суворі рішення. Але сила кругової поруки спонукала їх до останнього покривати провинників: «...у свій час пленум сільради навіть вирішив передати цю справу до суду... але й досі нічого не чути»³⁴.

Схожим чином працював в інтересах окремих членів сільської громади й уповноважений земельного товариства в с. Ялта Ю. Стамбула. За певну винагороду він брався залагодити спірні земельні питання (зокрема, повернення відібраної у селян під час землевпорядкування “зайвої” землі тощо) своїх односельців. Під його покровительство потрапляли ті члени громади (наприклад, Цемко, Магдаліца та ін.), котрі не мали змоги у законний спосіб зберегти / відновити свої земельні наділи³⁵.

Не завжди такий патронаж з боку наділених владою селян здійснювався ними в обмін на обіцяну (або отриману) винагороду. Але майже завжди — в інтересах членів громади, що належали до “свого кола” (одної соціальної групи). Характерним є шлях до влади одного з заможних хазяїв с. Анадоль Антона Екзархо. Потрапивши 1925 р. під час чергових перевиборів до членів сільської ради, був згодом обраний заступником голови. Значні повноваження дали змогу впливати на формування та провадження певної лінії місцевої політики. «Як тільки здобув він собі таке почесне місце, почав задирати до гори носа. Будучи

занадто впевненим у своїй авторитетності, почав запроваджувати нові, свої власні закони»³⁶, — засвідчував у дописі до газети хтось із його односельців, чий інтереси, вочевидь, не боронив новообраний представник радянської влади. Остаточну конфігурацію його намагання отримали, коли за дорученням голови сільради А. Екзархо очолив загальні збори анадольських селян. Під час обговорення актуального питання про землеустрій та затвердження проведеного в громаді розподілу землі «Екзархо стояв весь вечір на боці заможників, які були за те, щоби бідноту вигнати з села, і <вважали,> що на одержання землі мають право тільки ті, що живуть і користуються в селі землею змалку»³⁷. У якості обґрунтування таких рішень А. Екзархо навіть навів вигадану ним чи то постанову, чи то розпорядження Наркомзему³⁸.

Нерідким було серед грецьких селян і використання свого впливу та службового становища у вузько кланових інтересах. Так, у Старому Керменчику впродовж 1928–1929 рр. була скоєна низка зловживань, пов'язана з місцевим кланом Чако — настільки очевидних, що вони стали об'єктом зацікавлення регіональної преси. Спершу до газет потрапив випадок з отриманням у Старо-Керменчицькій сільській раді одним із Чако довідки, котра містила недостовірну інформацію щодо рівня статків його родини. Неправомірна вигода, яка виникла внаслідок цього, полягала в тому, що донька заможного селянина, студентка Васирина Чако отримала право на стипендію у Маріупольському педагогічному технікумі³⁹.

Надалі, коли службові зловживання членів цього клану поширилися на сферу земельного розподілу, ця проблема перетворилася на резонансну. Під час проведення внутрішньо-сільського землевпорядкування виникла необхідність переселення частини селян до нових сіл. Переселенцям належало отримати кращі наділи, крім того, за Земельним кодексом України (1922 р.), на них поширювалися упродовж кількох років податкові пільги. Врахувавши всі обставини вигод, ще один з членів сімейства Чако, який обіймав посаду голови місцевого партійного осередку, втрутився у визначення осіб переселенців. Використавши свої владні повноваження і належність до місцевої “еліти”, він «...почав список той перевіряти. А “перевіряв” він так: викреслив зі списку виселенців на найкращу ближчу землю бідну жінку Авраїмову... А замість неї записав свого брата, досить заможного, який має 5 коней, корови, вівці тощо. Викреслив й декого... і вписав своїх зятів, дядьків та ін<ших> родичів»⁴⁰. Як бачимо, у досить короткий термін представникам сімейства Чако вдалося корумпувати сільські владні структури, поставивши їх під свій контроль. У такий спосіб вони не лише отримували індивідуальну користь, а й мали можливість впливати на найважливіші сфери життя громади, виходячи з кланових інтересів.

Є очевидним, що у процесі формування стратегії виживання греків окреме місце належало використанню ними корумпованості радянських органів влади. Для греків-селян, що отримали офіційні посади, звичним ставало вживання своїх владних прав та повноважень, а також пов'язаних з новим соціальним статусом авторитету і зв'язків, з метою отримання особистої вигоди. Ці явища переко-

нують, що саме у цей період відбулися певні трансформації у традиційних інтересах грека-селянина: їх звуження і перехід від інтересів сільської громади до вузько кланових і сімейних. Добробут родини, а зрештою її фізичне виживання в обставинах жорстких соціокультурних та економічних перетворень ставало провідною ідеєю, що визначала стратегію поведінки греків.

Суперництво всередині громади та у міжетнічних відносинах. Глобальні трансформації, насаджувані більшовиками в аграрному секторі, призвели до того, що частина греків-селян була змушена перейти до іншої соціальної страти — робітників. Досить значна частина грецького селянства у другій половині 1920-х рр. була залучена до праці в комунах, сільськогосподарських артілях і товариствах спільної обробки землі. Внаслідок цього традиційна грецька громада помітно кородувала. Ідея взаємодопомоги у ній як узвичаєна форма протесту проти несправедливості та зовнішнього насилля з боку властей деформувалася. Про дезінтеграцію, розпад відносин самопомочі всередині громади свідчили численні конфлікти між членами сільських общин, котрі переростали у тривалі земельні, рідше майнові, спори. Упродовж 1926–1929 рр. у Маріупольській окрузі відбулося 94 таких судових розгляди між окремими селянами, а також між селянами і общинами грецьких сіл⁴¹.

Досить частими були також конфлікти між селянами та робітниками місцевих сільгоспартілей, комун і товариств. Так, у с. Старий Керменчик упродовж 1927 р. точилися суперечки і тяжби за невивплачену орендну платню між селянином Г.С. Змарада і трудовою артіллю ім. Л. Троцького⁴², а також між місцевою общиною і товариством «Злагода»⁴³. У с. Сартана кілька селян (М. Ксенофонтов, К. Узун, Ю. Горгола) мали спір з колгоспом «Незаможник»⁴⁴. Протягом 1928 р. селянин с. Нова Каракуба М.К. Хараджа змагався у судах з місцевим заводом сільськогосподарських машин «Червоний плугатар» за встановлення прав на користування ліском⁴⁵.

Однак в окремих випадках грецька громада була здатна демонструвати неабияку згуртованість. Передусім її спонукало до цього зростання суперницьких настроїв у взаємовідносинах з представниками інших етносів, прагнення будь-що боронити власні пріоритетні інтереси.

Так, громада с. Старий Керменчик, проводячи землевпорядкування, проігнорувала інтереси болгарської родини, що кілька десятків років жила в цьому селі. Болгари ще на початку ХХ ст. узялися до розведення поливних городів, орендувавши у керменчицьких заможних селян декілька клаптів землі по берегах річки Мокрі Яли, загальною площею три десятини. До 1917 р. платня за орендовані ділянки складала 150 руб. на рік. Невтомно працюючи, болгари поступово обернули їх на зразкові городи. У середовищі греків їх називали „болгари-городники”, оскільки вони займалися виключно товарним вирощуванням тих культур (капусти, перцю, баклажанів, помідорів тощо), котрі греки не культивували. Цікаво, що грецькі селяни визнавали працьовитість і вправність болгарських сімей, які здатні були з півтора — двох десятин землі «отримувати такі великі врожаї овочів, що їх вистачало задовольнити потреби села більш ніж у 1200 подвір'їв та реалізовувати... ще й на стороні»⁴⁶, — і все це без залучення

найманої праці. Однак після встановлення більшовицької влади, «коли землю відібрали від куркулів та передали в користування бідняцько-середняцької частини Старо-Керменчицької земгромади», болгарам було відмовлено у виділенні землі⁴⁷. Обробляючи ті ж самі ділянки, вони у 1920-х рр. платили ті самі 50 руб. за десятину орендної платні, але вже не куркулеві, а громаді. Незважаючи на численні клопотання, община Старого Керменчика відмовлялася включати болгарські подвір'я до списків розподілу громадської землі.

Аналогічне ставлення грецьких сільських громад поширювалося й на ново-прибулих селян-росіян та українців. У прагненні будь-що позбавити їх землі окремі общини навіть вдавалися до маніпулювання рішеннями районних земельних судових комісій і у такий спосіб домагалися свого в обхід закону. Одразу кілька характерних випадків сталися впродовж 1927–1929 рр. у Старо-Каранському районі. Місцевій громаді вдалося забрати понад третину землі, виділеної селянам хутора Трудового. Брати Іван та Спиридон Орлови, а також Василь та Іван Грині переселилися до Старо-Каранського району зі Сталінської округи в 1923 р. Відповідно до Земельного кодексу УСРР 1922 р., переселенці отримали у користування від громади наділи за підвищеною нормою (по 50 десятин). Упродовж чотирьох років кожний з братів завів окреме господарство на половині виділеної землі. Але вже з 1927 р. старо-каранська громада в особі своїх представників з районного земельного відділу узялася позбавити братів Орлових⁴⁸, а пізніше — Василя та Івана Гринів⁴⁹, частини землі. Для цього було проведено огляд подвір'їв комісією Старо-Каранського земельного відділу, яка безпідставно визнала, що акти на роздільне користування землею в обох випадках є фіктивними. Оскільки громаді для узаконення вчиненого самоуправства потрібне було рішення суду, вона подала проти братів-переселенців позови до Старо-Каранської районної земельної судової комісії. В обох розглядах було застосовано однакову схему: «Через деякий час братів викликали на суд до Старо-Каранської райземсудкомісії. Напосілися й тут на них... Комісія ухвалила визнати роздільний акт як фіктивний, розірвати його та встановити норму землекористування для обох господарств в 35 десятин, решту ж землі відібрати...»⁵⁰. Загалом упродовж чотирьох років між громадами та селянами-негреками (переважно українцями та росіянами) відбулося близько чотирьох десятків судових тяжб. Окремими випадками були зафіксовані у документах конфлікти та земельні тяжби між грецькими та негрецькими громадами: до прикладу, між общинами грецького села Улакли та української Успінівки Сталінської округи (рішення суду було ухвалене на користь останньої)⁵¹. Тим не менше, поширеність подібних випадків не сприяла розвитку етнічних конфліктів, але істотно підтримувала замкнутість грецької спільноти.

Окремим виявом прогресуючого розпаду традиційних відносин всередині грецької селянської громади на ґрунті зростання суперництва упродовж другої половини 1920-х рр. було розповсюдження нового для спільноти явища — донощицтва. Селяни постійно і досить активно повідомляли (здебільше анонімно) окружні адміністративні органи та радянську пресу про різні випадки протиправної та антирадянської діяльності своїх сусідів-односельців. Зокрема,

про масові збори та виступи у с. Мангуш селян-представників дванадцяти сіл району проти запровадження нового оподаткування рапортував до редакції окружної газети такий собі „Селянин”. Цей допис викликав резонанс у певних колах і «був направлений до окружного парткому на розслідування»⁵². Спрямоване як проти окремих членів грецької громади, так і проти цілих груп селян, виказування було прихованою, і затим відносно безпечною для ініціаторів формою суперництва. Рішуча і жорстка реакція більшовицької влади на доноси робила їх вельми ефективною, а тому надалі все більш поширеною практикою.

Збереження традиційної поведінки і культурних практик. Незважаючи на те, що метою грецьких селянських общин в умовах загостреної соціально-економічної кризи було вижити і зберегти себе, у цей період вони часто вдавалися до парадоксальної, на перший погляд, стратегії — своєї традиційної поведінки. Природно, будь-яка діяльність в рамках традиційних, „старих”, поведінкових норм у нових обставинах ставала мотивом протесту грецьких селян, часто неусвідомленого. Не зважаючи на те, що новою владою традиційна поведінка розглядалася як ненормативна, нетипова, греки-селяни неухильно дотримувалися її норм і правил заради збереження основ своєї духовності. При цьому вони розуміли, що такі їхні дії можуть призвести до переслідувань. До такої поведінки можна віднести відправлення релігійних обрядів, святкування панарів тощо, а також різні вчинки та висловлювання, які більшовицька влада розцінювала як антирадянські.

Особливо виразним дотримання греками-селянами своєї традиційності стає у співставленні з трансформаціями, яких зазнали у цей період традиції та звичаї містян Маріупольщини. Нові соціокультурні та економічні умови змусили частину селян, особливо молодь, залишати села та мобілізуватися до промислових і портових підприємств міст⁵³. Там ця категорія колишніх селян, примушена жити у перенаселених комунальних квартирах без мінімальних санітарних зручностей або в тісних і брудних бараках, у найтяжчих побутових і виробничих умовах здійснювала подвиг індустріалізації. Щоденна хроніка міської та окружних газет фіксувала поширення алкоголізму, хуліганства і цинічної поведінки серед маріупольської молоді. Ці явища розповсюджувалися у суспільному житті тим активніше, чим стрімкіше відбувався розпад традиційних структур духовної культури.

Породжені у результаті рубіжні форми духовно-культурної практики мали іноді фантазмагоричний характер, що викликав подив самих апологетів „безбожництва”. Ось що, наприклад, міг являти собою обряд поховання на початку 1928 р. на околицях Маріуполя: «Вулицями селища розтягнулася похоронна процесія. Попереду неї йдуть два попи, два дякони у роззолочених ризах. Куриво ладану огорнуло всю процесію. Хор на двадцять осіб тягне «Вічну пам'ять»... На поміч хору з клубу з'являються шефи — клубна секція духового оркестру. З мідних труб, пересилоючи хор, несеться «Ви жертвою пали»... Позаду процесії жалісливі бабусі шепочуть: — ...Бач, як ховають: і по-нашому, і по-радянському — з музикою та з безбожниками». Традиційна духовність як важлива життєва сфера, незважаючи на свій стійкий характер, у період

активного наступу агітпропу зазнала виразних диссолютивних тенденцій, найперше — серед жителів міста.

Щодо греків-селян, як численнішої і найбільш консервативної частини етносу, розвиток якого до кінця XVIII ст. проходив у релігійно чужому оточенні, православно-християнська ідентичність завжди була значимим елементом їхньої етнічної ідентичності⁵⁴. У той час, як більшовицька культурна революція прагнула впроваджувати нові форми традиційних обрядів у повсякдення надазовських греків, вони намагалися оборонити старі.

Зокрема, виняткове значення у буденній практиці греків 1920-х рр. зберігало святкування панаїрів. Будучи за своєю суттю храмово-престольним святом, панаїр водночас служив найміцнішою ланкою, що віками скріплювала спільноту, навіть якщо окремі її члени мешкали у різних місцевостях або за межами етнічної території. Таким чином, самими греками панаїр сприймався не лише як традиція релігійна, але насамперед національна, цементуюча сила якої згуртовувала їх у єдиний народ. Тому усі без виключення грецькі громади за найдраматичніших тогочасних обставин зберігали відданість традиції святкування панаїрів. Хоча вже у другій половині 1920-х рр. частина обрядів, котрі традиційно входили до комплексу панаїра, вже редукували. Зберігалися ритуальні дії, пов'язані з організацією чоловічих зборів громади, очищенням тіла і житла, освяченням обрядових хлібів у храмі, жертвним закланням тварин, вшанування їхньої крові та рештків, пророкування на їхніх кістках приготуванням страв і трапези тощо. Особливе місце в урочистостях продовжували займати традиційні змагання — хучі (перегони) та куреш (боротьба)⁵⁵.

У той же час зберігали свою популярність серед надазовських греків й інші різновиди панаїрів: жіночий, сімейний, а також панаїр, присвячений позбавленню хлібів від мишей. Останній звичай святкування наразі не має відображення в етнологічній історіографії. Однак описання його обрядів, проведених у с. Ялта 1926 р., в «перший раз після голоду», збереглося у кореспонденції сільського аматора-дописувача місцевої газети⁵⁶. «Старий цей звичай святкування. Встановили його ще прадіди, що дуже страждали від мишачого походу. І встановили предки панаїр <задля> ізбавлення від мишей на 25-й день після Паски. В середу раненько зайняті важливою роботою усі селянки. Роблять з тіста мишей і коржі. Коржі, облиті бекмесом або медом, розносять потім своїм рідним і сусідам. «Та спробуйте моїх коржів, щоб миші нам хліба не поїли», — з такими словами відносяться вони. Цілий ранок бігають по вулиці фігури селянок з тарілками в руках. В них коржі. Потім збираються групами і ідуть в поля. У кожного миші з тіста. Там вони кидають їх у траву⁵⁷. Повернувшись до села, починають гуляти селяни. Складчину влаштовують... Надвечір по селу мчать лінійки, площадки з селянами. З багатьох відчинених вікон несуться жіночі голоси <співають>. До рання святкують панаїр. І так два дні»⁵⁸.

Попри постійну критику і цькування грецькі громади майже незмінно намагалися відтворювати у нових соціальних і політичних умовах свої традиційні життєві та духовно-культурні практики. Певне місце серед них посідали і досить поширені обряди лікувального призначення, відправлення яких перед-

бачало застосування специфічних магічних предметів (амулетів тощо). Традиція їх використання для греків була безпосередньо пов'язана як з фактом і змістом віри, так і практикою парафіяльного життя: «...вірять ще, що “Бог вражає, Бог і цілить”. Кілька амулетів, взятих з анадольської церкви, для прибічників релігії правлять за ліки»⁵⁹. Традиційні амулети, що побутували у грецьких парафіях Надазов'я, було прийнято носити у залежності від виду недуги. Амулет, виготовлений у формі голови, руки або ноги, за повір'ям греків, позбавляв людину захворювання відповідних органів, талісман у вигляді людської фігурки мав рятувати вірянина від хвороб усього тіла. Тому, хто прагнув зцілитися за допомогою цієї магічної практики, слід було придбати амулет у церкві (найменший коштував лише 5 копійок) і носити на шиї три дні. Потім талісман підлягав періодичній заміні аж до повного одужання.

Але реалії повсякденного побутування етнокультурних традицій грецького селянського світу включали в себе не лише постійну відтворюваність їх елементів. З кінця 1920-х рр. у житті спільноти все більше давалися взнаки диссолютивні процеси. Не маючи на цьому етапі жодної змоги викоринити з етнічного життя греків традиційні моделі духовної, культурної та ритуальної практики, держава намагалася здійснювати на них деформуючий вплив. Поступова дезінтеграція форми та підміна (або повна втрата) змістової суті найважливіших етнічних традицій грецької спільноти були наслідком цього впливу.

Так, активне запровадження в країні нової радянської обрядовості (та ритуальності), головні святкування якої синхронізувалися з деякими дванадцятьма православними святами, мало сприяти витісненню (фактично, підміні) з життя суспільства ряду важливих християнських свят. Насамперед це стосувалося Великодня, що тепер співпадав з низкою березнево-травневих урочистостей, а також осінніх Богородичних празників (до них у більшості грецьких сіл були приурочені панаїри), які також тепер синхронізувалися з більшовицькими революційними святами. Використовуючи збіг свят, радянська влада практично водночас із сільськими панаїрами (з їхніми неодмінними куреш і хучі) організувала у регіоні масштабні спортивно-фізкультурні змагання та ігри, кінські перегони і скачки⁶⁰. «Характерно, — підкреслював 1928 р. С. Ялі, — що поступово народні ігрища, які бували невід'ємною частиною панаїрів, — боротьба та скачки — тепер перетворюються на розваги під час революційних свят»⁶¹. Позбавлені будь-якої духовно-культурної основи, вони, певна річ, не могли конкурувати / замінити собою свято віри і краси, духовної та фізичної, яким був традиційний панаїр. Але зрештою ця культурна інтерференція не могла не справити свій руйнівний вплив: «Уже немає багатьох звичаїв, розруйновані вщент вже тепер попівські забобони, зникло навіки те дикунство, що панувало колись під час Панаїру. А він сам перевернувся лише на свято їжі, змагань та спогадів про старе минуле...»⁶².

Диссолютивним процесам, що вже зароджувалися в її усталеній системі цінностей, уявлень і поглядів, грецька громада намагалася протиставити відтворення традиційних моделей своєї життєвої практики. Саме у цьому контексті

вельми цікаво розглянути характерний випадок, пов'язаний з передачею 1928 р. церковної будівлі у с. Мангуш сільському клубу. З подачі джерел, наближених за характером до більшовицької пропаганди⁶³, цей факт відомий і в сучасній історіографії лише як доказ безперечної поразки традиційних устоїв, що з ними грецькі селяни розпрощалися без жалю та навіть з ентузіазмом. При цьому залишаються замовчуваними (або «винесеними за дужки» як несуттєві) конкретні обставини і деталі реалій. Саме вони як прояв певної стратегії, продемонстрованої селянами Мангуша в один з критичних моментів історії всієї етнічної спільноти, становлять інтерес.

Зокрема, суттєвим для розуміння згаданого випадку є те, що на початку ХХ ст. с. Мангуш мало одну з найбільш розвинених у регіоні духовно-культурних та освітніх інфраструктур. Основу її становили дві церковні парафії, дві початкові школи та вище початкове училище (з бібліотечними закладами при кожному), а також „народний дім”, у якому з 1912 р. був відкритий перший у повіті кінематограф⁶⁴. Однак менш ніж за п'ятнадцять років місцевий партійний осередок став вимагати від селян започаткування пропагандистського (культурно-агітаційного) центру (так званого „селянського будинку”) і фактично відібрав у громади будівлю старої (меншої за розмірами) церкви, влаштувавши у ній 1927 р. клуб.

Характерно, що мангушці не чинили опір закриттю старої божниці, але у своїй подальшій тактиці обрали шлях пошуку компромісу. Греки напевно розуміли напрям радянської культурної політики, і реальні загрози, що він створював для існування їхньої духовно-релігійної практики. Отже, з метою її збереження вони вдалися до свого традиційного, випробуваного століттями досвіду, почавши збирати кошти на будівництво нової будівлі, призначеної власне на культурні потреби, насамперед, для клубу. Вирішили зібрати чималу суму — 27 тис. рублів.

За півроку шляхом самооподаткування грекам вдалося зібрати понад 18 тис. рублів. І на початку 1928 р. селянські збори ухвалили частину громадських коштів витратити на побудову культурно-громадського закладу з кінотеатром, зала якого вмщала б тисячу (!) глядачів. Іншу ж частину — на будівництво школи⁶⁵.

За реалізації цих планів громада отримала би шанс уберегти, не вступаючи у протистояння з владою, свій єдиний діючий храм. Ним на той момент залишалася божниця Св. Федора Стратилата. Маючи присвячення, пов'язане ще з кримською традицією (як це було майже скрізь по грецьких селах Надазов'я), храм як один з образів історичної пам'яті греків утілював для них подвійний духовний та історико-культурний зміст. Завдяки цим особливим вимірам церква набувала виняткового значення як чинник усвідомлення і збереження грецькою громадою власної етнічної ідентичності й етнокультурної специфіки.

Попри це (а ймовірно, саме тому) задум радянської влади аж ніяк не передбачав збереження мангуською божницею її автентичної ролі. Під виглядом „роз'яснювальної роботи” влада розгорнула у місцевій пресі кампанію нищівної критики, спрямованої проти рішення мангуської громади: «Збудування школи —

річ надзвичайно потрібна, корисна й невідкладна... Але ж кінотеатр! ...Треба пам'ятати, що самооподаткування має своєю метою задовольнити найбільш пекучі, крайні потреби, потреби, що від них безпосередньо залежать загальний добробут і розвиток села. Зарахувати до таких потреб кіно чи театр (або щось інше в такому ж роді) ніяк не можна»⁶⁶. Критикуючи, газета недвозначно натякала на адміністративну відповідальність, що може настати для представників місцевої адміністрації у разі реалізації „неправильного” рішення: «...Хто ж винен, коли з самооподаткування гроші буде використано неекономно, недоцільно? Сільський актив, партійна організація села, сільрада».

Природно, що за таких обставин мангуські партійні та радянські активісти мусили рішуче діяти. Вже навесні 1928 р. вони сформулювали селянам претекст — зекономити зібрані громадські кошти, — через який влаштувати „селянський будинок” конче потрібно було саме у будівлі церкви св. Федора Стратилата.

Винятково характерними були взаємні стратегії, що до них вдалися у той момент, з одного боку, радянська і партійна номенклатура Мангуша, намагаючись здійснити поставлене завдання, а з іншого — грецька громада. Сільраді, насамперед, належало залучити до прийняття потрібного рішення селянські збори. Оскільки на той час органи низової партійно-радянської адміністрації ледь почали набувати важелів бюрократичного управління, вони ще мусили рахуватися із зборами громади, чії права і компетенція у суспільному житті грецького села залишалися ще досить широкими.

Щодо розглядуваного випадку влада чітко артикулювала межі своїх повноважень: «...Біднота вкупі з середняками ухвалює перевести самооподаткування на культурні та господарчі потреби села... Бо загальні збори селян вільні призначити свої гроші на всяку потребу..., заборонити цього не можна»⁶⁷. Отже сільрада мала утримуватися від здійснення врегулювання у категоричних формах такої серйозної соціальної проблеми, як певне спрямування громадських коштів. Але їй та місцевому партійному осередку ставилося в обов'язок «допомогти селянській масі розібратися в справі, що найпотрібніше й найкорисніше, й скерувати селянську думку в цей бік».

Проте греки, зі свого боку, всіляко намагалися ігнорувати владні ініціативи, і щоб якимось домогтися від них потрібного рішення, сільському „активу” вдалося у березні 1928 р.⁶⁸ чотири рази скликати дільничні збори громади. Зрештою на збори вдалося залучити менше тисячі осіб з понад 8 тис. людності села⁶⁹. Вочевидь, більшість греків могли вважати, що уникаючи участі у зборах, вони зуміють запобігти прийняттю несправедливого рішення. Однак інша частина мангушців все ж таки підтримала владну ініціативу та проголосувала за пропозицію членів місцевого комітету незаможних селян, щоб «для економії коштів і для широкого охоплення населення масовою культурною роботою пристосувати під народний дім будівлю великої церкви села... просити райвиконком і окрвиконком вилучити будівлю великої церкви з ведення релігійної громади...»⁷⁰.

У цій резолюції, навмисне затіняючи духовну суть проблеми, над усе акцентувався її економічний аспект: підкреслювалося «питання про більш

доцільне використання зібраних по самооподаткуванню 18 тис. рублів». Прагматизм другої частини постанови: «для нечисленної громади віруючих селяни пропонують передати будівлю малої церкви», — вмотивованої нібито виключно метою економії коштів, повністю ігнорував той неоднозначний (зокрема, для релігійних почуттів віруючих) факт, що з 1927 р. «будівлю колишньої малої церкви... вже частково використано під народний дім»⁷¹.

За кілька місяців, в середині 1928 р., Маріупольський окружний виконавчий комітет, а згодом ВУЦВК затвердили відповідні постанови про вилучення у церковної общини будівлі мангуського храму та передачу її на нові потреби. Коли нарешті 4 серпня 1928 р. з газетних публікацій греки дізналися, що вони мають «з великої церкви зробити сельбуд, а сельбуда, якого було зроблено з малої церкви, віддати віруючим», вони змушені були змінити тактику. До місцевого виконавчого комітету почали надходити заяви: «ми не допустимо»⁷². Бачимо, що на цьому етапі греки все ще робили зусилля знайти компроміс між громадою та владою, встановити зв'язок між своєю традиційною практикою та законом.

Але селянські скарги були сільрадою проігноровані, що невдовзі призвело до більшого загострення проблеми. 12 серпня 1928 р., недільного ранку, активна частина парафії (за офіційними даними, 60 осіб) зібралася на церковному майдані і знову таки «заявили, що „не допустять”». Цього разу відкритий виступ греків змусив сільські власті апелювати до окружної адміністрації.

Наступного дня до Мангуша прибули представники Маріупольського окружного виконавчого комітету — завідувач адміністративним відділом Приліпін та інспектор підвідділу культів Арсентьев, — які оголосили церковній раді постанову ВУЦВК і категорично запропонували «здати ключі та допустити до церкви для перевірки та передачі церковного майна віруючих»⁷³.

Під тиском вищої влади церковна рада начебто погодилася передати ключі від храму. Але коли вранці наступного дня вони разом з представниками влади підійшли до церкви аби здійснити погоджене, їх оточив натовп обурених вірян, яким вдалося сховати ключі. Представники влади перейшли до ультиматумів, заявивши громаді, що накажуть зламати замок на церковних дверях, якщо їм не віддадуть ключі. У відповідь греки почали кидати в них каміння. Щоб уникнути серйознішого заворушення, але попри все домогтися свого, влада вдалася до застосування сили: з Маріуполя був викликаний загін кінної міліції. Однак і тоді розлючені тиском та насильством греки продовжували стояти на захисті храму. Вони навіть намагалися роззброїти міліціонерів. Силою владі все ж таки вдалося придушити спротив громади, заарештувавши найбільш активних заколотників⁷⁴.

Упродовж 1928–1929 рр. така сама доля спіткала більшість грецьких храмів Маріупольщини. На разі не відомо, чи були серед інших грецьких селянських громад скільки-небудь серйозні спроби оборонити свої церкви від пљундрвання, а духовні основи власного традиційного існування — від руйнації⁷⁵.

Але факт наруги над почуттями віруючих у Мангуші більшовицька пропаганда надалі широко використовувала⁷⁶ як взірець не лише успіху антирелігійної агітації, але й переконливої перемоги радянської ідеології та способу

життя у грецькому селі Надазов'я. На нашу думку, різні форми несприйняття грецькою громадою державної політики у сфері духовного життя можна розглядати як важливу частину їхньої стратегії, спрямованої на намагання зберегти одну з найважливіших ментальних засад своєї ідентичності, а відтак — на виживання етнічної спільноти.

На підставі розгляду у науковому, офіційному та публіцистичному дискурсах специфічних способів поведінки і рішень як стратегії виживання греків Надазов'я у другій половині 1920-х років, можна зробити висновок, що одним з істотних внутрішніх чинників розвитку в умовах кардинальних політичних, соціокультурних та економічних перетворень, були зміни у структурі ментальності цієї етносоціальної групи. Її ідентичність та ключові елементи ментальності визначали алгоритм і правила вибору прерогатив, котрі зумовлювали напрями діяльності членів спільноти. Аналіз образів історичної пам'яті та проявів самосвідомості греків дає можливість глибше зрозуміти етнічні процеси, іноді суперечливі, що відбувалися в умовах нестабільності суспільства.

Серед важливих елементів стратегії виживання грецьких селян у кризових обставинах можна зазначити, зокрема, їхнє намагання у відносинах з владою вищої ланки обирати шляхи уникнення небажаних подій, пошуку компромісу, а також консолідації громади для цілеспрямованого впливу на владні структури, чим демонструвалася досить висока довіра до них. У випадках неприйняття дій щодо себе з боку місцевої номенклатури, селяни, як правило, були схильні покладати свої надії на коригуючу роль центральної влади, наділяючи її при цьому бажаними для себе якостями. Проте часто греки вдавалися до таких практик, як кругова порука, встановлення відносин клановості та патронажу тощо. Цей специфічний досвід міг спонукувати грецьких селян до інновацій у їхній поведінці, як от прагнення зробити службову кар'єру.

В розглядуваний період всередині грецької громади уже позначилися процеси дезінтеграції, розпаду відносин самопомочі, що спричинило загострення різноманітного суперництва як між членами етнічної групи, так і у міжетнічних відносинах. Зрештою, одним з ключових елементів стратегії виживання грецьких громад в умовах соціальних трансформацій було, на перший погляд дещо парадоксальне, прагнення спільноти зберігати традиційну поведінку і культурні практики. Греки переважно воліли дотримуватися їхніх норм і правил, незважаючи на те, що в контексті радянської держави за обставин посилення контролю над ідентичністю вони наражали себе на дискримінаційне ставлення з боку влади (частіше — приписування їм дискримінаційних визначень). Саме збереження традиційної поведінки, духовно-культурних і побутових практик становило для спільноти усвідомлюваний пріоритет як важлива частина її етнічності.

¹ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Відп. ред. В.А. Смолій; Авт. кол.: В.М. Даниленко, Я.В. Верменич, П.М. Бондарчук, Л.В. Гринь-

вич, О.О. Ковальчук, В.В. Масненко, В.М. Чумак. — К., 2003. — 392 с. Коренізація набула яскравих проявів у соціально-економічних, адміністративних та культурних аспектах життя народів України. У працях сучасних істориків зокрема спостерігається інтерес до вивчення політики українського радянського уряду, зокрема діяльності Грецького відділу ЦК нацменшин при ВУЦВК, щодо даної етнічної громади (Див.: *Анохина Г.А., Федоренко Т.А.* О некоторых проблемах политики коренизации в Донбассе // *Україна — Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва.* — Маріуполь, 1999. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 263–267; *Проценко А.* Годы, спектакли, трагедия. Из истории Первого государственного греческого рабоче-крестьянского театра в Мариуполе. — Маріуполь, 1999; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія). 1778–початок 30-х років ХХ ст. — К., 1999. — 331 с.; *Романцов В.М.* Грецькі села Північного Приазов'я в перший період Української національно-демократичної революції // *Історичні та політологічні дослідження.* — Донецьк, 2010. — № 3–4. — С. 146–151; *Українська державність: історія і сучасність. Історія грецьких сіл Приазов'я / Під заг. ред. К.В. Балабанова.* — Маріуполь, 2010); а також розглядаються грані радикальної трансформації її духовної культури (Див.: *Якубова Л.Д.* Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста. Вступна стаття / *Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста.* — К., 2008. — С. 3–27). Щодо характеру співвіднесеності національної політики серед греків та їхнього національно-культурного відродження другої половини 1920-х рр. робиться висновок: «У 1926–1928 рр. «грекизація» набула вигляду послідовної політики, яка поряд з прогресивними моментами (сприяння відродженню національної культури, свідомості, мови) не була позбавлена певних недоліків» (*Якубова Л.Д.* Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і — перша половина 30-х рр. ХХ ст. — К., 2006. — С. 148).

² За переписом населення України 17 грудня 1926 р., серед надазовських греків, які замешкували дві суміжні округи — Маріупольській (64 238 осіб) і Сталінській (33 502 особи), — селянами були 90 931 (93%), містянами — 6 808 (7%). — Підраховано за: *Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення.* — Харків, 1928. — 210 с.

³ Стратегія у найзагальнішому розумінні являє собою генеральний напрям дії, дотримання якого має у довготерміновій перспективі привести до мети. Тут ми будемо розуміти під стратегією суму дій і рішень, здійснених на шляху досягнення цілей. Стратегія виживання певної етнокультурної або соціальної групи — суто оборонна стратегія, застосовувана нею у стані кризи, а також у випадках загрози розпаданню системи життя і діяльності.

⁴ *Современная западная философия: Словарь / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П.* — М., 1991. — С. 176.

⁵ Там само.

⁶ *Тимошевский Г.И.* Духовное и гражданское самоуправление / *Мариуполь и его окрестности: отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии.* — Маріуполь, 1892. — С. 100–101; *Подгайко М.К.* Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII — 70-ті рр. XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / — К., 2006. — 230 арк.; *Подгайко М.* Місцеве самоврядування Маріупольської грецької громади: ліквідація Маріупольського грецького суду в другій половині XIX ст. // *Схід.* — 2012. — № 6 (120). — С. 137–140; *Гедьо А.В., Терентьєва Н.О., Саєнко Р.І.* Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. — Донецьк, 2012. — 479 с.

⁷ *Бацак Н.* Становлення торговельно-господарської діяльності грецької спільноти Надазов'я в умовах етнічного самоврядування наприкінці XVIII ст. (за документами

Маріупольського грецького суду з фондів ЦДІА України у Києві) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Караїзна. — 2014. — Серія «Історія». — № 1134. — Вип. 49». — С. 185–200.

⁸ Костан К. З літератури маріупільських греків. — Харків, 1932. — С. 31. Тут і далі переклад з румейської О. Гаргали (К. Костан).

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — С. 142–143.

¹¹ Там само. — С. 32.

¹² Там само. — С. 144–145.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — С. 33.

¹⁵ Иоанн Каподистрия в России (1809–1822). — СПб., 2003. — С. 84, 131–132; Иоанн Каподистрия // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Историко-біографічні нариси. — К., 2001. — С. 244–245.

¹⁶ Костан К. З літератури маріупільських греків. — С. 38.

¹⁷ Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. — Донецьк, 2006. — С. 220–228.

¹⁸ Оксентюк Б.А. Податкова система України в роки нової економічної політики (1921–1929 рр.). Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04. — К., 2002. — 18 с.

¹⁹ Тут і далі цифри подані за підрахунками А.А. Улуяна. — Див.: Улуян А.А. Греки СССР в межвоенный период // Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы (София, август 1989 г.). История, этнография. — М., 1989. — С. 133–134.

²⁰ Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–27 р. // Статистика України. — № 123. — Т. 4. — Харків, 1928. — С. XVII.

²¹ Обзор политического состояния СССР за сентябрь месяц 1926 г. // «Совершенно секретно»: Лубянка — Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). — Т. 4. 1926 г. — Ч. 1. — М., 2001. — С. 667.

²² Там само. — Т. 4. 1926 г. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 773.

²³ Там само. — С. 719.

²⁴ Там само. — С. 773.

²⁵ Користувались землею не по праву // Наша правда. — № 76. — 24 вересня 1927. — С. 4.

²⁶ Дали землю не там, де треба // Наша правда. — 30 травня 1928. — № 41. — С. 6.

²⁷ Там само.

²⁸ Відповідно до Земельного кодексу УСРР 1922 р., в Україні існували три форми землекористування: общинна (грумада із зрівняльними переділами, групові виділи, грумада без зрівняльних переділів); дільнична (подвірно-черезсмужна, відрубна, хутірська); товариська (громадський обробіток землі, артіль, земельно-кооперативне товариство, комуна). Вхідження до земельної грумади було обов'язковим для кожного селянина (ст.10). — Див.: Земельний кодекс УСРР. — Харків, 1923.

²⁹ Залишили всю землю // Наша правда. — 1927. — № 82. — 15 жовтня. — С. 4.

³⁰ Державний архів Донецької області. — Ф. Р-1202. — Оп. 1. — Спр. 314. — Арк. 17, 60. Греческая камера нарсуда в с. Сартана // Приазовский пролетарий. — 1929. — 5 квітня. — № 78. — С. 4.

³¹ Обзор политического состояния СССР за октябрь месяц 1926 г. — Т. 4, 1926 г. — Ч. 2. — С. 786. Прізвище цієї особи у звітній документації НКВС не розкривається.

³² Лагаються // Наша правда. — 1928. — 21 листопада. — № 89. — С. 4.

- ³³ Смирний В. Ретельний землемір // Наша правда. — 1927. — 2 липня. — № 52. — С. 3.
- ³⁴ У Старому Керменчику // Наша правда. — 1929. — 9 лютого. — № 11. — С. 6.
- ³⁵ Суд и быт // Приазовский пролетарий. — 1929. — 27 лютого. — № 48. — С. 4.
- ³⁶ За власні закони // Наша правда. — № 132. — 1926. — 3 жовтня. — С. 4.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Ашик-Кериб. На неможливість перетворив // Наша правда. — 1928. — 21 листопада. — № 89. — С. 4.
- ⁴⁰ Своїх переселяє // Наша правда. — № 11. — 9 лютого 1929. — С. 6.
- ⁴¹ Кількість підрахована на основі оголошень у регіональній газеті «Наша правда» за 1926–1929 рр.
- ⁴² Наша правда. — 4 червня 1927. — № 44. — С. 6; Наша правда. — 1927. — 6 серпня. — № 62. — С. 4.
- ⁴³ Наша правда. — 1927. — 9 березня — № 29. — С. 4.
- ⁴⁴ Наша правда. — 1927. — 11 червня — № 50. — С. 4.
- ⁴⁵ Засідання Окружної земельної судової комісії 23 березня 1928 // Наша правда. — 1928. — 15 березня. — № 21. — С. 6.
- ⁴⁶ Стрионов И. О некоторых событиях XX века // История повсякденности в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відповід. ред. Л.Д. Якубова. — К., 2008. — С. 46–47.
- ⁴⁷ Беклешов. Треба підтримувати городників // Наша правда. — 1927. — 30 липня. — № 60. — С. 3.
- ⁴⁸ М.Л. Формалісти з райсудкомісії // Наша правда. — 1928. — 25 квітня. — № 32. — С. 6.
- ⁴⁹ Райземсудкомісія помилилася // Наша правда. — 1928. — 9 травня. — № 35. — С. 6.
- ⁵⁰ М.Л. Формалісти з райсудкомісії... — С. 6.
- ⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 56–70.
- ⁵² Наша правда. — 6 січня 1927. — № 2. — С. 4.
- ⁵³ З червня 1925 р. Маріупольська округа, крім м. Маріуполя, включала також і м. Бердянськ. — Див.: Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління» // Вісті ВУЦВК і ХГВК. — 1925. — 5 червня. — № 126. — С. 1.
- ⁵⁴ Баранова В.В. Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья. — Спб., 2010.
- ⁵⁵ Докладніше про це див.: Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е годы XVIII — 90-е годы XX в.). — Симферополь, 1999; Иванова Ю.В. Греки России и Украины. — Спб, 2004; Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я: історико-етнографічне дослідження. — К., 2006.
- ⁵⁶ Наводимо тут скорочено опис святкування, який може зацікавити спеціалістів з етнографії та фольклору греків Надазов'я.
- ⁵⁷ Ця частина обряду нагадує катання в полі обрядового хліба *артиче* під час відомого свята *арту* (ще — *тарту*, *арте*) *телегмата*, котрий проте відзначається у понеділок за тиждень після Великодня та має низку інших відмінностей (див.: Лыганова Л. Весенний праздник греков Приазовья «Арту телегмата» // Форум націй. — 2007. — № 11/66. Листопад. — Режим доступу: <http://www.forumn.kiev.ua/11-66-2007/66-11.htm>).

- ⁵⁸ С. Панаїр // Наша правда. — 1926. — 6 червня. — № 98. — С. 3.
- ⁵⁹ С — с. Святі шахраї // Наша правда. — 1929. — 20 березня. — № 21. — С. 4.
- ⁶⁰ Головною метою двох останніх заходів було виявлення найбільш цінного племінного матеріалу для окружного кінного заводу.
- ⁶¹ Ялі С. Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 75–76.
- ⁶² Ленський М. На «Панаїрі» // Наша правда. — 1927. — № 49. — 8 червня. — С. 3.
- ⁶³ Ялі С. Грецький відділ виставки нацменшостей... — С. 75–76.
- ⁶⁴ Бацак Н. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття). — Київ, 2010. — С. 109–110, 133, 136, 173.
- ⁶⁵ В.В. Не йдіть за прикладом мангушців! // Наша правда. — 1928. — 4 лютого. — № 10. — С. 4.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Вместо церкви — народный дом // Приазовский пролетарий. — 1928. — 28 березня. — № 73. — С. 4.
- ⁶⁹ З них виборче право мали приблизно 1800 селян. — Див.: Петренко Ів. Ще одно вогнище культури: як у селі Мангуш з церкви сельбуд зробили // Наша правда. — 1928. — 18 серпня. — № 64. — С. 3.
- ⁷⁰ Вместо церкви — народный дом. Так постановили селяне с. Мангуш // Приазовский пролетарий. — 1928. — 28 марта. — № 73. — С. 4.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Петренко Ів. Ще одно вогнище культури... — С. 3.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Принаймні, мешканцям с. Урзуф попри всі трагічні обставини вдалося зберегти від абсолютного знищення будівлю храму Св. Архистратига Михаїла (1876 р.), яка після відновлення у середині 1990-х рр. є найдавнішою церквою Надазов'я. — Див.: <http://urzuf.church.ua/main-page/istoriya-xrama>.
- ⁷⁶ Наприклад, світлини перебудованої церкви та інші дотичні до цього випадку матеріали з відповідним витлумаченням були представлені на Всеукраїнській виставці національних меншостей у Харкові. — Див.: Живі діаграми. На виставці нацменшостей УСРР // Комуніст. — 1928. — № 278. — С. 4; Ялі С. Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК... — С. 75–76.

Греки Северного Приазовья: стратегии выживания в условиях развития тоталитарного общества (вторая половина 1920-х годов)

Автор делает попытку рассмотреть специфические способы поведения и принятия решений, присущие грекам Северного Приазовья во второй половине 1920-х годов. Изменения в структуре ментальности, произошедшие в условиях кардинальных политических, социокультурных и экономических преобразований, являются одним из существенных внутренних факторов развития стратегии выживания этой этносоциальной группы.

Ключевые слова: греки Северного Приазовья, стратегия выживания, ментальность, историческая память, власть, духовно-культурные практики.

Greeks of Northern Azov: survival strategy in the condition of formation of totalitarian society (in the second half of 1920th)

The author makes the attempt to consider the specific ways of behaviour and the decision-making inherent in Greeks of Northern Azov in the second half of the 1920th. The changes that had occurred in the structure of the mentality, caused by crucial political, social, cultural and economic transformations and was one of the essential factors of survival of this ethnosocial group.

Keywords: *Greeks of Northern Azov, survival strategy, mentality, historical memory, the power, spiritually-cultural practices.*